



Characteristics of development of reflexivity in adolescence

Nargiza KHALILOVA¹

University of Public Security of the Republic of Uzbekistan

ARTICLE INFO

Article history:

Received February 2021
Received in revised form
28 March 2022
Accepted 20 April 2022
Available online
15 May 2022

Keywords:

adolescence,
personality traits, self-
awareness,
self-control,
personal reflection,
self-orientation,
focus on other people,
focus on past activities,
focus on present activities,
focus on future activities,
collaboration and
communication with others,
The concept of 'I'.

ABSTRACT

The article aims to reveal the theoretical and empirical aspects of the formation of the reflexive feature in the period. Also, the research of foreign scientists on the formation of reflexivity in adolescence was initially studied. In particular, the author has empirically studied the development of reflexivity during adolescence and proposed specific approaches.

2181-1415/© 2022 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss4/S-pp257-262>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Ўсмирлик даврида рефлексивликни ривожланиш хусусиятлари

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

ўсмирлик даври,
шахс хусусиятлари,
ўзини ўзи англаш,
ўзини ўзи назорат қилиш,
шахсий рефлексия,
ўз-ўзига йўналганлик,
бошқа инсонларга
йўналганлик,
ўтмишдаги фаолиятга

Мақола ўсмирлик даврида рефлексивлик хусусиятини шаклланишининг назарий ва эмпирик жиҳатларини очиқ беришга қаратилган. Шунингдек, дастлаб ўсмирлик даврида рефлексивликни шаклланишига доир хориж олимларининг изланишлари таҳлил қилинган. Айниқса, муаллиф томонида ўсмирлик даврида рефлексивликни ривожланишининг эмпирик жиҳатдан тадқиқ қилинган ва ўзига хос ёндашувлар илгари сурилган.

¹ Professor of "Educational and psychological support of service activities" of the University of Public Security of the Republic of Uzbekistan

йўналганлик,
ҳозирги фаолиятга
йўналганлик,
келажакдаги фаолиятга
йўналганлик,
бошқалар билан
ҳамкорлик ва мулоқот,
“Мен” сиймоси.

Особенности развития рефлексии в подростковом возрасте

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

подростковый возраст,
черты личности,
самосознание,
самоконтроль,
личностная рефлексия,
самоориентация,
направленность на других
людей,
направленность на
прошлую деятельность,
направленность на
настоящую деятельность,
нацеленность на будущую
деятельность,
сотрудничество и общение
с другими,
«Я» концепция.

Статья направлена на раскрытие теоретических и эмпирических аспектов формирования рефлексивного признака в период. Также изначально были изучены исследования зарубежных ученых по формированию рефлексивности в подростковом возрасте. В частности, автор эмпирически изучил развитие рефлексивности в подростковом возрасте и предложил конкретные подходы.

Ўсмирлик даври ўзини ўзи англашнинг ривожланиши учун фаол даврдир. Унинг ривожланиш воситаси эса шахсий рефлексиядир. Ўсмир ўзини ўзи англашнинг янги материал билан бойитиш орқали ўзини ўрганишни чуқурлаштириб боради. У ўзининг шахс хусусиятлари, атрофдагилар билан муносабати, имконият ва интилишлари, кучли ва кучсиз томонларини ўрганиб боради. Рефлексия келажак ва ўтмишни бир-бири билан боғлайди, болаликдаги катталики ҳаёти ҳақидаги кутишларини таққослаб кўради. Рефлексиянинг мазмунли режаси жуда кенг бўлиб, ўсмир атроф-оламни, бошқа инсонларнинг ўзини ўзи ва шахсий рефлексиясини таҳлил қилади. Рефлексиянинг муҳим хусусияти унинг бой эмоционалликдир. Тез ўзгараётган ташқи кўриниш, ўзини бошқалар билан идрок қилиш, ўқув фаолиятидаги муваффақият ва қобилиятлар доимо рефлексиянинг фокусида бўлади ҳамда кучли кечинмаларни вужудга келтиради, натижада, уларнинг ўзи ҳам рефлексияланади.

Ўсмирлик даври рефлексиясининг яна бир муҳим хусусияти унинг эркин ассоциацияланишидир. Ўсмир ўзининг руҳий кечинмалари ва ташқи вазият таъсирида турли йўналишлардан келатган фикрлари билан банд бўлади. Бироқ рефлексиянинг марказида унинг ўзи, яъни шахси туради. Айнан рефлексияда ўзини ўзи идентификациялаш эҳтиёжини қондиради, уни ҳаммадан кўпроқ ўзининг “Мен”и қизиқтиради. Ўсмир “Мен”ини тушунишга ҳаракат қилади, “Мен кимман?” деган саволга жавоб топиши мазкур даврнинг энг асосий муаммоси ҳисобланади.

Шубҳасиз, рефлексив қобилиятлар барча ўсмирларда бир хил эмас. Ўсмирлик даврида рефлексиянинг жадаллиги ва кенглиги болаликдаги оилавий тарбия, оилавий анъаналар, яхши китоблар ўқиш ва уларни муҳокама қилиш, бошқа кишиларнинг фикрлари ва кечинмаларига эътиборли бўлиш, оламнинг яратилишидан ҳайратга тушиш каби омиллар таъсири билан бевосита боғлангандир. Бироқ барча ўсмирлар учун хос бўлган характерли ҳолат – уларга табиат томонидан берилган қисқа вақт ичида ўзини маънавий жиҳатдан юқори даражага кўтариш имкониятига эгалигидир.

Таъкидлаш жоизки, Л.И. Божовичнинг фикрига кўра, бу даврда ўзини фақатгина ўзигагина хос бўлган, бошқалардан ажралиб турувчи сифатларга эга шахс сифатида англаш эҳтиёжлари ва қобилиятлари пайдо бўлиши билан тавсифланадиган ўзини ўзи англашнинг янги босқичи юзага келади. Мазкур давр ўсмир шахсида ўзини ўзи намоён қилиши ва ўзини ўзи тарбиялашга интилиши кучаяди [2].

Шунингдек, Л.И. Божович ўсмирларда айнан рефлексиянинг ривожлантирилиши ўзини ўзи англашнинг янги босқичга кўтарилишига олиб келади деб ҳисоблайди. Айтиш мумкинки, ўсмирлик даврида рефлексия шиддат билан ривожланади, бу эса унинг ўзини билиш жараёнларида (тафаккур, хотира, диққат ва бошқалар) инсонлар билан мулоқот ва хулқида ўзининг шахсий хусусиятларида намоён бўлувчи сифатида тадқиқ этилишига имкон беради.

Л.С. Виготскийнинг фикрига кўра, рефлексия – бу ўсмир онгида ўзи билан рўй берадиган жараёнларнинг акс эттирилишидир. Рефлексия ва ўзини ўзи англаш-нинг юзага келишини ривожланиши янги тамойилга, яъни психик жараён ва хулқ-атвори ички тартибга солишга эга бўлади. Ўсмирда рефлексиянинг ривожланиши фақатгина ўзининг ички шахсий ўзгаришлари билан чегараланиб қолмай, унинг юзага келиши билан ўсмир бошқа кишиларни нисбатан кенг ва чуқур тушунадиган бўлади [8].

Ю.М. Линецкийнинг таъкидлашича, ўсмирлик давридаги шахсий рефлексия уларнинг эришган имкониятлари ҳамда ривожланган рефлексив қобилиятига боғлиқ. Тадқиқот жараёнидан кўзланган асосий мақсад ўсмирлардаги рефлексив қобилиятини ривожлантиришни тадқиқ этишдан иборат [4].

П.П. Блонский ҳам ўсмирлик давридаги рефлексия, яъни ўзини ўзи англаш ва баҳолаш муаммосига алоҳида эътибор қаратган бўлиб, у муаммони тафаккурни ривожланганлик даражасига боғлаган ҳолда тушунтиришга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, ўсмирликда тафаккурнинг ривожланиб бориши ўз хатти-ҳаракатлари ва интеллектуал фаолиятини назорат қилишга ўрганадилар [1].

Рефлексия ёрдамида шахсда ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилиш тажрибаси юзага кела бошлайди. Бу қадриятли фикрлаш жараёни билан бевосита боғлиқ саналади. Шунингдек, у шахсни ташқи шарт-шароитларга мослашишга ёрдам беради. Асосийси, психиканинг бошқа имкониятларидан самарали фойдаланиш учун шарт-шароитларни ҳам яратиб беради. Ўсмирлик даврида шахс ўз оламига шўнғиб кетиши натижасида ўз фикрлари, ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатларини ўйлашдан завқ олади. Ўсмир ўзгалар билан муносабат ва мулоқот қилиш натижасида рефлексияни амалга оширади. Унда атрофдаги ҳодиса фикрларни қабул қилиш ёки қилмасликка нисбатан ички диалог юзага келади. У бу каби фикр ва қарашларни инкор этади ёки қабул қилади [5].

Т.Ю.Каминская “Мактаб ўқувчиларида ўзини ўзи англашни ривожланиши “Мен” образини мотивацион компоненти” мавзусидаги номзодлик диссертациясида “Мен” сиймосининг ривожланишида мотивацион компонентининг роли, вазиятни баҳолашни бошқариш, ўқувчилар онгига шахсий қадриятларнинг таъсири, ўсмирларда мақсадни танлаш ва хулқ-атвор услублари билан алоқадорлик масалалари таҳлил қилинган. Айниқса, ўсмирлик даврида хулқ-атворни бошқариш сифатлари “Мен” образининг ривожланишида когнитив ва мотивацион компонентларнинг бирлиги ҳамда ёш хусусиятлари ажратиб кўрсатилган [3].

Шу ўринда рефлексия, ўзини ўзи англаш унинг таркибий компонентлари масаласи қатор тадқиқотчи олимлар томонидан ўрганилган. Хусусан, Н.Г.Церковникова томонидан “Муҳитга адаптация жараёнида ўсмир ахлоқий ўзини ўзи англашининг психологик хусусиятлари” мавзусидаги номзодлик диссертациясида шахсда ахлоқий ўзини ўзи англашнинг таркибий тузилмалари, турли муҳит шароитларида ўсмирларда ахлоқий ўзини ўзи англашнинг шаклланиши ва ундаги гендер фарқлари тадқиқ қилинган. Тадқиқот ишининг характерли жиҳатларидан бири ахлоқий ўзини ўзи англашнинг шаклланиши девиант хулқ-атворли ўсмирлар нуқтаи назаридан таҳлил қилинган [12].

Рефлексия ўспириннинг ички дунёси майдонини уни динамик, жонли ва драматик тарзда қилади. Тадқиқотчи Н.И. Руткина томонидан илк ўспиринлик давридаги рефлексияни ўрганишга бағишланган тадқиқотларида кўрсатилишича, 9-10 синф ўқувчиларининг 80% ида шахсий режадаги рефлексия позицияга (мақомга) ўтишда мулоқотдаги низоли вазиятлар (82 %) текширилувчиларда муҳим кўзғалувчи сифатида намоён бўлади ва юқори синф ўқувчиларининг ўзини ўзи таҳлил қилиш объектига айланади [9]. Рефлексия ижтимоий тизимда конструктивдир: у ташқи оламга нисбатан шахсий мақомни аниқлашга ёрдам беради. Бу ёшда инсон ўзининг кейинги давридаги ривожланиши орқали ёки моддий қулайлик учун буни амалга оширади. Мазкур танлов ёшларнинг қадриятли йўналганлиги, рефлексияга нисбатан қобилиятидаги фарқни аниқлайди. Маънавий имкониятларига кўра, мазкур ёш даври рефлексияга нисбатан қобилиятнинг ривожланишда инсонга ҳеч нарса бермаслиги мумкин. В.С. Мухинанинг таъкидлашича, мана шу даврни яшаб туриб психологик жиҳатдан ўсмир бўлиб қолиши мумкин [6].

Рефлексиянинг ривожланиши учун сензитив давр – ўсмирлик ва ўспиринликдир. Катталардаги рефлексив қобилиятни ўрганишга бағишланган тадқиқотларда аниқлашича, унинг кейинги ривожланиши махсус ташкил этилган таълим жараёнининг маҳсули бўлиб, ўсмир ва ўспиринлик давридагига нисбатан жадал суръатларда кечмаслиги мумкин [10]. Бошқача қилиб айтганда, йиллар ўтиши билан катта киши ҳаётий донолиги билан ўз интеллектуал тажрибасини бойитиб бориши мумкин. Бироқ ақлнинг рефлексив хоссаларида бу ҳолат кузатилмайди, чунки рефлексиянинг автоматик ривожланиши мумкин эмас [11]. Бунинг устига, тажрибада кўрсатилишича, ўспиринларда ақлнинг рефлексив интилганлиги йиллар ўтиши билан ўтмаслашиб боради.

Шу муносабат билан савол туғилади, ўзи билан ўзи ички диалогга эга бўлган бундай ажойиб қобилиятни сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун нима қилиш керак? Нафақат соғлом фикр, балки тадқиқот натижалари шуни тасдиқлайдики,

рефлексиянинг инсон онгида мавжуд бўлишининг ягона усули – маданий бойлик, мантикий фикрларга тўлиқ муҳитдир. Таъкидлашча, рефлексиянинг прогрессив ўзгариши инсон онгининг “ўзига йўналганлигини” акс эттиришининг доимий барқарор ва мақсадга мувофиқлигини мустаҳкамлашдир [7].

Маълумки, шахс шаклланиши ўзига хос тараққиёт босқичига эга. Айниқса, шахснинг ўзини ўзи англаш, ўзини ўзи назорат қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи тарбиялаш каби рефлексив жараёнларни ривожланиши билан тавсифланади. Шу боис тадқиқотда, хусусан, турли ёш давларида рефлексивликни ривожланганлик даражасини текшириш мақсадида “Рефлексивлик даражасини аниқлаш” (В.В. Понамарёв) методикаси ва “Рефлексивликнинг устувор стратегияларини ўрганиш” сўровномаси ёрдамида эмпирик маълумотлар тўпланди.

Дастлаб мазкур методика ҳар бир ёш давр нуқтаи назаридан алоҳида-алоҳида таҳлил қилинди. Миқдорий таҳлил натижалари жадвалда акс этирилди.

1-жадвал

Ўсмирлик даврида рефлексивлик даражаларини намоён бўлиш хусусиятлари (К. Пирсон корреляцияси мезони бўйича).

Рефлексивлик йўналишлари	Ўз-ўзига йўналганлик	Бошқа инсонларга йўналганлик	Ўтмишдаги фаолиятга йўналганлик	Ҳозирги фаолиятга йўналганлик	Келажакдаги фаолиятга йўналганлик	Бошқалар билан ҳамкорлик ва мулоқотга
Ўз-ўзига йўналганлик	1	0,53**	-0,06	0,01	0,09	0,06
Бошқа инсонларга йўналганлик		1	-0,05	-0,11	0,09	-0,01
Ўтмишдаги фаолиятга йўналганлик			1	0,20**	0,05	0,02
Ҳозирги фаолиятга йўналганлик				1	0,09	0,12
Келажакдаги фаолиятга йўналганлик					1	0,18*
Бошқалар билан ҳамкорлик ва мулоқотга						1

Изоҳ: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$

Методика натижаларига кўра, ўсмирлар гуруҳида ўз-ўзига йўналганлик ва бошқа инсонларга йўналганлик билан кучли даражада аҳамиятли алоқадорликка эга эканлиги аниқланди ($r=0,53$; $p \leq 0,01$). Ўз навбатида, бошқа инсонларга йўналганлик билан ҳам кучли даражада боғлиқлик мавжудлиги тажриба натижаларида қайд этилди ($r=0,53$; $p \leq 0,01$). Натижалардан кўринадики, ўсмирлик даврида ўзини ўзи англаш “Мен” концепциясининг шаклланишида атрофдаги инсонларнинг таъсири аҳамиятли эканлигидан далолат беради. Чунки ўсмир шахсида катталик ҳиссининг таркиб топиши, атрофдагилар билан эмоционал муносабатлар тизимининг қарор топишида, ўз шахсига ва ўзгаларга нисбатан ҳурмат ҳиссининг ошишига катталарнинг таъсири муҳим ҳисобланади.

Ҳозирги фаолиятга рефлексиянинг ўтмишдаги фаолиятга рефлексия билан юқори даражада аҳамиятлилиги кузатилади ($r=0,20$; $p\leq 0,01$). Ҳар қандай инсон ҳозирги кундаги фаолиятидаги ютуқ ва муваффақиятларига ўтмишдаги эгаллаган билим, кўникма ва малакаларисиз эриша олмайди. Шу боис ҳозирги кундаги фаолиятларимизда эришган ютуқларимизда ўтмиш тажрибаларининг ўрни беқиёсдир.

Келажақдаги фаолиятга рефлексияда бошқалар билан ҳамкорлик ва мулоқотга рефлексия билан аҳамиятли алоқадорлик кузатилади ($r=0,18$; $p\leq 0,05$). Маълумки, шахснинг келажақда амалга ошириладиган фаолияти кўп ҳолларда атрофдаги инсонлар билан самарали ҳамкорлик қилиши ҳамда мулоқот малакаларини таркиб топганлиги билан белгиланади.

Методика натижаларидан кўриш мумкинки, ўсмир шахсида рефлексивликнинг ривожланиши улардаги мулоқот малакаларининг ривожланганлиги билан тақозоланади. Айниқса, ўсмирлик даврида ўз-ўзига йўналганликнинг таркиб топганлиги уларда бошқа инсонлар фаолиятларига нисбатан имкониятларининг чекланишларига олиб келади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Блонский П.П. Психология и педагогика. Избранные труды 2-изд. стер. – Москва.
2. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии 1979. – №4.
3. Каминская Т.Ю. Роль мотивационного компонента образа-я в развития самосознания школьников Автореф. кан. псих. Москва. – 2010. – С. 29.
4. Линецкий Ю.М. Развития личностной рефлексии в подростковом возрасте – М.: 2004.
5. Мудрик А.В. Время поисков и решений, или старшеклассникам о них самих. – М., 1989.
6. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология, развития, детство отрочество М.: Изд – во Академия 1997.
7. Найденов М.М. Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному Автореф. канд. психол.наук. Киев 1989.
8. Поливанова К.Н. Психологическое содержание подросткового возраста // Вопросы психологии. – 2010. – N1. – С. 20–33.
9. Руткина Н.И. Личностная рефлексия в подростковом возрасте: Автореф дис. канд. психол. наук. – М.: 1983.
10. Тульвисте Т.К. О детерминации рефлексии в вербальном мышлении Дист. канд. психол.наук – М.: 1985.
11. Холодная М.А. Психология интеллекта Парадоксы исследования – 2 ое изд., переролб и доп. – СПб.: Питер 2002.
12. Церковникова Н.Г. Психологические особенности нравственного самосознания подростка в процессе средовой адаптации автореферат дисс канд. Екатеринбург. – 2004. – С. 23.